

Ur Wira bruks historia

Kring två nyfunna Wira-kartor

LARS EDBERG

För dem som har sysslat med Wira bruks historia har bristen på äldre bild- och kartmaterial upplevts mycket påtagligt. När Alf Nordström 1969 publicerade sin bok »Vira klingsmedja och liebruk», byggde han sin framställning på ett dittills till stora delar okänt källmaterial, som det kostat honom mycken möda att leta fram. Dock var den äldsta kartan över Wira Viktor Dahlgrens uppmätning från 1842 och de äldsta bilderna A. F. Cederholms inte alltid så pålitliga teckningar av år 1814. Detta kan kanske synas mindre imponerande, när det gäller vår stormaktstids främsta vapenbruk med anor från 1630-talet.

I någon mån kan bristen på kartmaterial nu anses upphjälpt genom de två kartor som härmed publiceras. De återfanns på en vind på Östanå gård sommaren 1970 av författaren och fru Christina Boström. Såvitt nu kan bedömas ändrar kartorna inget i Nordströms framställning, men däremot kan de komplettera den på ett par punkter, som jag här nedan skall försöka visa.

De båda kartorna står i en viss intressant relation till varandra, trots en tidsskillnad på cirka hundra år. De ger oss kanske en möjlighet att för första gången fixera den plats där Claes Fleming någon gång omkring 1630 grundade den första klingsmedjan i Wira. Därtill kommer att den yngre av kartorna är av stort bebyggelsehistoriskt intresse.

Alf Nordström har mycket generöst ställt sitt stora arbetsmaterial till mitt förfogande, vilket har varit mig till ovärderlig hjälp vid undersökningen av kartorna.

För den som inte är hemmastadd i Wiras geografi publiceras här en förenklad skiss av Wira i dag med de viktigaste lokaliteterna. Se bild 1.

Wiraån rinner i stort sett i väst-östlig riktning mellan de båda sjöarna Wiren och Losjön. I sitt mellersta lopp bildar ån två forsar, vid A och B på bild 1. De kallas i fortsättningen Övre respektive Nedre fallet. Där har brukets verkstäder byggts, rivits, rasat ihop, härjats av eld och

byggts upp på nytt i 350 år. Av dessa verkstäder finns i dag två i behåll, båda vid Nedre fallet. Den stora smedjan är från 1700-talets sista decennium, den lilla från 1800-talets mitt. Nya smedjan, även den vid Nedre fallet, togs i bruk av den nye Wira-smeden Curt Wägerth 1970. Den var ursprungligen tvättstuga, byggd på en sliphusgrund från 1870-talet. Vid det övre fallet påminner i dag endast husgrunder och stensatta vattenrännor om den verksamhet som en gång bedrivits här. Så till de nyfunna kartorna.

Karta nr 1, bild 2, är 87,5 cm lång och 29 cm bred. Den täcker på längden ett avstånd på cirka 5 km. Här publiceras endast omkring hälften av hela kartan, den del som är av direkt intresse för Wiras vidkommande.

På baksidan finns följande text:

CHARTA

Copia No 12

Af Rågången millan Mählby och Kulla,
som den efter Förlikningen millan Sahl. Kongl.
Rådet och Admiralen Herr Claes Flemmings och Herr
Kammar Rådet Wälborne Herr Pehr Erlandson
upprättat och af Herr Assessoren och Härads-
höfdingen Wälb:rne Carl Gyldencreutz och
twenne halfwa Härads – Nämder och
Inspectoren öfwer Kronones Landtmätare,
Johan Hofwenio upsatt Ähr

De

Anno

1685

Nämnas kan att kartan, eller en annan kopia av den, finns upptagen i ett »Inventarium öfwer vid Wira bruk befintliga persedlar 1.3.1783».¹ Under rubriken »Dokument» läses där bl. a.

3. Karta fr. 1685 öfwer rågången Mälby-Östanå

9. Förlikning mellan ägarne av Mälby resp. Östanå 27.10.1685 samt 15.7.1742 angående rågången ovan.

Inventariet torde ha upprättats i samband med kommerserådet Simon Bernhard Hebbes köp av Mälby med Wira Bruk. Hebbe hade året innan köpt Östanå. Det finns anledning att återkomma till detta inventarium längre fram i samband med den andra kartan.

Vid första påseendet ser kartan inte ut att ge många upplysningar om

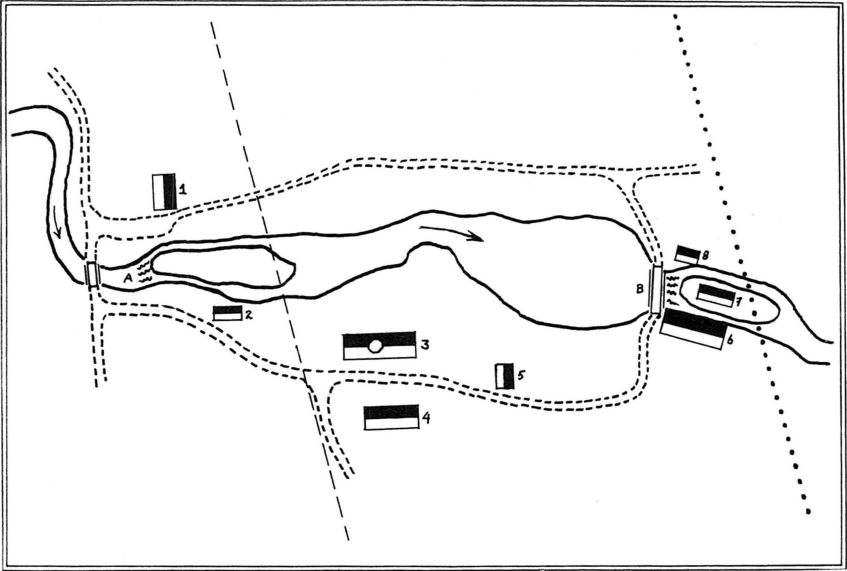

Bild 1. Förenklad skiss över Wira i dag. 1=Affären. 2=Kaffestugan. 3=Tingshuset. 4=Inspektorsbostaden. 5=Museet. 6=Stora smedjan. 7=Lilla smedjan. 8=Nya smedjan.

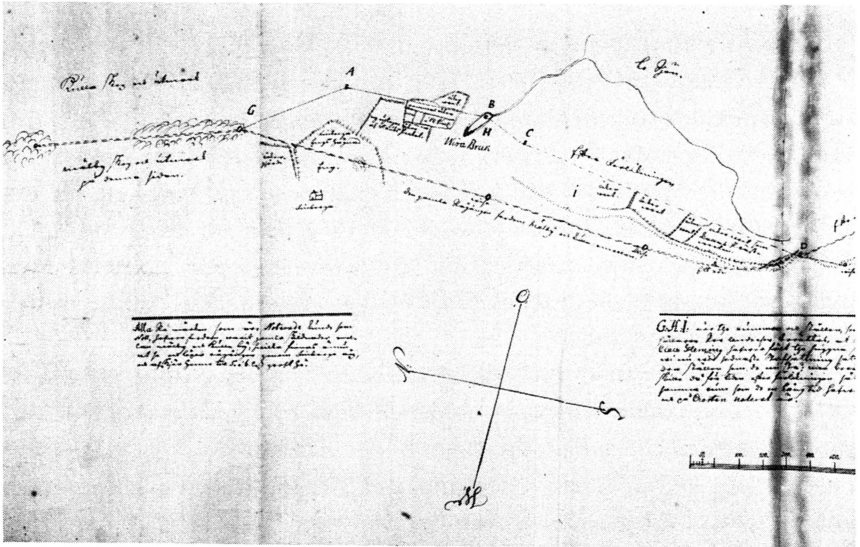

Bild 2. Den vänstra hälften av den första nyfunna Wirakartan. Karta nr 1.

Wira. Den är ytterligt summariskt ritad. Inte ett enda hustecken finns utsatt inom bruket. Den enda detalj som markerats, förutom en del åkervretar, är den holme nedanför Nedre fallet, där i dag Lilla smedjan ligger. I denna holmes östra kant har en gränssten ritats ut (B). Texten på kartans framsida berättar härom:

A.B.C. äro the huggne stenar som wid exertion stafsättes efter Förlikningz Instrumentet, neml. en östan om Finberga hägna, den andra wid Hammar Smedjan väster om wadet, den tredje wid gångstigen på backen.

Av den framsidestext som berör Wira kan vidare anföras:

G.H.I. äro the rummen och ställen som af Bokhållare Per Anderson berättas, att Sahl. Herr Claes Fleming hafwer fört the huggne stenar, som wi nu vid sednaste stafsättning satte på andra ställen som de nu stå; men berättas dem skulle då för tiden efter förlikningen sättas på samma rum som de en lång tid hafwa legat och på Chartan noterat är.

Förslag på all dugelig samt bärande jord, så ny optagen jord, som gammalt, samt ock utom Bruket. Ny optagen åker och äng wid Bruket och in uti Bruket, med gårdsrum, trädgårdar, Kohlsängar samt sädland, belöper sig tillika med en gammal wret norr om Hammar smedjan, in alles 3 3/8 tunland och 2 Hwalmar Hö. Ytterligare söder utom Bruket uti åker wretarne samt lindwall 3 5/8 tunland åker och 5. lass hö . . . och är detta wid exertion af undertecknad afmätt och uträknat, A:o 1684.

Vad kan man nu få ut av detta?

Ställer vi samman uppgifterna från kartan och från 1783 års inventarium, synes alltså en förlikning ha ägt rum mellan ägarna till Mälby och Östanå i åtminstone tre olika omgångar. Huruvida en karta upprättats redan vid det första tillfället är ovisst, liksom det exakta årtalet. Vid det andra tillfället, 1685, tillkom så originalet till föreliggande karta, som ju enligt påskriften är en senare kopia. Möjligen är den också slutresultatet av den första förlikningen. 1742 konfirmerades så överenskommelsen ytterligare en gång.

Vid tiden för Wira klingebruks grundande, omkring 1630, innehades Östanå (karttextens Kulla) av Peder Erlandsson Bååt, medan Mälby med Wira var i Claes Flemings ägo. Peder Erlandsson dog 1654, Claes Fleming 1644. Den första förlikning, dvs. förskjutning av gränsen mellan Kulla och Mälby, som kartan berättar om, måste alltså ha ägt rum före sistnämnda årtal. Och detta blir intressant, om vi närmare studerar vad gränsflyttningen innebar.

På kartan kan vi se både »den gamla Rågången fordom Mälby och Kulla emellan» och den nya gränslinjen »efter förlikningen». Då kartan också är försedd med en skala ger den oss möjlighet att överföra dessa båda gränslinjer till en mer detaljerad karta och på så sätt undersöka vad det egentligen rörde sig om. Denna operation har jag här för enkelhets skull utfört på skissen av Wira av i dag. Den streckade linjen motsvarar här den gamla gränsen, den prickade visar gränsen efter förlikningen. Mälbys ägor ligger då till vänster om respektive gränslinje på kartan, Östanås till höger. Som vi ser hörde till Mälby och Claes Fleming från början endast det övre fallet, medan större delen av nuvarande Wira inklusive det nedre fallet var i Östanås ägo.

Var den första Wirasmedjan låg har hittills varit en olöst gåta. I allmänhet tycks man ha varit benägen att förlägga den till samma plats som nuvarande Stora smedjan. Den förste som i litteraturen berört problemet är John Dahlgren, den siste Wirasmeden.² Han menade, och byggde väl troligen på en gammal tradition, att Stora smedjan skulle vara den ursprungliga. Detta är naturligtvis klart felaktigt, men egendomligare är att samma tanke tycks ha föresvävat Tekniska Museet då man 1934 satte upp en minnestavla över ingången till denna smedja med följande lydelse: »*Industrihistoriskt minnesmärke. WIRA KLINGSMEDJA. Järn- och stålförädling började här år 1635.*» E. Alfred Jansson är i sin Wira-monografi något försiktigare.³ Han skriver om Stora smedjan: »Den är uppförd i slutet av 1700-talet, möjligen på samma plats, där riksrådet Claes Fleming för mer än 300 år sedan 'funderade' den första klingsmedjan vid Viraån.» Alf Nordström går inte närmare in på frågan i sin bok.

Då Fleming, från början troligen i ganska blygsam skala, började bygga verkstad för klingtillverkningen torde han ha varit hänvisad till sin egen mark. Detta innebär att vi nu kan anse det som ganska säkert att den första klingsmedjan i Wira anlades vid det övre fallet. När så Fleming 1635 fick sitt privilegiebrev av förmyndarregeringen, och driften dessutom med hänsyn till krigstiden var säkrad för åtskilliga år framåt, insåg han möjligheten till utvidgning. Resultatet blir då förlikningen med Peder Erlandsson Bååt, varigenom även Nedre fallet kommer i Flemings händer. Som ersättning för området kring Wira bruk fick Bååt enligt kartan en motsvarande areal väster om Kulla Kapell, föregångaren till nuvarande Roslagskulla kyrka. Kartan torde

även vara den hittills enda där kapellet finns markerat. Man kan naturligtvis också spekulera över var vid det övre fallet som denna Flemings första smedja låg.

Före smedjan på platsen var en tullmjölkvarn. Den låg på fallets södra sida. Denna plats var alltså upptagen. Vidare är det knappast troligt att man i onödan byggde på den besvärliga holmen mitt i forsen. Då återstår alltså fallets norra sida. Nu måste vi gå händelserna lite i förväg och titta på den andra nyfunna kartan, bild 3, eller ännu hellre delförstoringen från den kartan av området vid Övre fallet, bild 4. Hur gamla de två smedjor är, som finns markerade där, vet vi inte. Om hus nr 4, Övre Storsmedjan, skulle vara identisk med den första smedjan, skulle den då kartan ritades ha varit omkring 150 år. Helt omöjlig är väl inte tanken. Ett visst stöd kan man kanske finna i det faktum att denna smedja tydligen revs under det närmaste halvseket. Den saknas nämligen på kartan 1842. Däremot finns då ännu Övre Lilla Smedjan kvar. Den borde alltså rimligen vara yngre.⁴

Hur som helst – Fleming byggde sin första smedja vid Övre fallet, han byggde den troligen på dess norra sida, och han byggde den möjligen på den plats som här har diskuterats. I våra dagar ser den föreslagna platsen ut som fotot, bild 5, visar. Den imponerande vinkelbyggda muren ligger på samma plats som Övre Storsmedjan men härrör från Wiras andra och senare kvarn.⁵ Den revs på 1920-talet. Helt uteslutet är väl inte heller att kvarnen byggdes på resterna av den tidigare smedjan. Det finns många exempel på det förfaringssättet i Wiras bebyggelsehistoria. Den stensatta vattenrännan är här också mer imponerande än på någon annan plats i Wira. Den ger intryck av att kunna finnas kvar ytterligare några hundra år.

Trots ihärdigt sökande har ingen av de tre gränsstenar, som vid Wira markerade den nya gränsen mellan Östanå och Mälby, med säkerhet kunnat identifieras, i varje fall varken A, »östan om Finberga hägna», eller C, »wid gångstigen på backen». Däremot finns det en möjlighet att sten B, »wid Hammar Smedjan väster om wadet», finns i behåll. Strax utanför Lilla smedjan ligger nämligen en stor »huggen» sten. På den stenens flata översida låg till för något tiotal år sedan en stor kubformig järnklump, som av smederna Dahlgren användes som städ, när man med en stor slägga skulle dela järnstängerna i mindre bitar. Tydliga spår i stenen visar var järnklumpen legat. Ett liknande städ, som

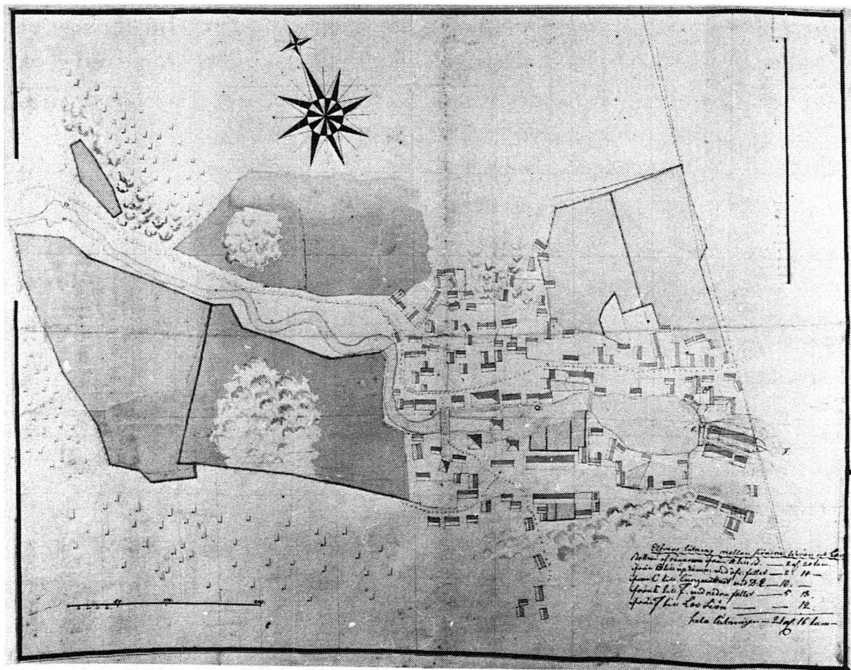

Bild 3. Den andra nyfunna Wirakartan. Karta nr 2.

har fyllt samma funktion, finns ännu i behåll i Stora smedjan. Det ligger där halvt nedsjunket i jordgolvet bredvid storchärden. Stenfundamentet utanför Lilla smedjan kan vara identiskt med sten B, även om det i så fall skulle ha behövt flyttas något tiotal meter till sin nuvarande plats för att vara inom bekvämare räckhåll i sin nya funktion. Flyttningen av stenen har i så fall troligen ägt rum omkring 1850, i samband med att Carl Adolf Dahlgren då byggde Lilla smedjan eller Dahlgrenssmedjan.

Karta nr 2, bild 3, mäter 41×54 cm, räknat efter den tuschritade ramen. I den vänstra och i den övre kanten går vissa detaljer utanför ramen. Två olika skalor finns, en lodrät i övre högra hörnet och en vågrät i det nedre vänstra. Enligt kontrollmätningar mellan ett antal fixerbara punkter gäller den lodräta skalan för kartans avstånd. Funktionen för den vågräta skalan synes oklar. Kartan är lätt kolorerad. Antalet hus-tecken är 157 mot 107 på 1842 års karta. Som jämförelse kan nämnas att en karta av år 1973 skulle markera 86 byggnader. Av de 157 husen

finns i dag 8 kvar. Troligen har dock kartan i nedre högra hörnet ursprungligen upptagit ytterligare hus, hur många är svårt att säga. Inom det området finns dock i dag tre byggnader som borde vara tillräckligt gamla för kartan. Av de 107 husen från 1842 återstår 18.

Kartan saknar helt årtalsangivelse.

I kartans nedre högra hörn finns följande text:

Elfwens lutning mellan siöarne Wiren och Loo

Botten af rämnorna ifrån A till B	–	2 al	20 tum
ifrån B till updämn: wid öfr: fallet	–	2.	14 –
ifrån C till lungwatnet wid D:E	–	10.	–
ifrån E till F wid nedra fallet	–	5.	18.
ifrån F till Loo Siön	–	–	12.
<hr/>			
hela lutningen	–	21 al.	16 tum –

Rent allmänt förstärker kartan det intryck man redan tidigare har av bebyggelsen inom bruket. Wira är inte arkitektritad som de flesta norduppländska bruk, Gimo, Forsmark, Lövsta, med linjalrak bruksgata och alla byggnader medvetet utplacerade enligt ett bestämt mönster. Wira har i stället vuxit fram så småningom med verkstäderna på lämpliga platser vid de båda forsarna och bostadshus och uthus här och var som det har fallit sig. Detta förhållande ger ännu i dag Wiras bebyggelse dess säregna charm. I detta sammanhang kan nämnas att bebyggelsens slumpvisa utplacering gav lantmätarna myror i huvudet, när de Wirabor som ägde sina hus, på 1940-talet fick möjlighet att friköpa sina tomter från Östanå. Gränsernas sträckning blev i många fall ytterst kuriös. I flera fall hamnade vedbodarna och andra uthus utanför tomtgränsen, ja ibland till och med på en annan tomt än där de hörde hemma.

Endast strax söder om ån, mellan de båda forsarna, finns en blygsam antydning till administrativt centrum. Där ligger bruksgården med tingshuset och inspektorsbostaden mitt emot varandra. Bruksgårdens utseende torde enligt föreliggande karta inte ha förändrats nämnvärt på de senaste tvåhundra åren.

Därmed är vi inne på den viktigaste frågan när det gäller denna karta. Hur gammal är den? Den saknar ju, som nämnts, helt årtalsangivelse. Frågan är väsentlig då vi här har en Wira-karta av stort bebyggelsehistoriskt intresse. Den är utomordentligt noggrant ritad och torde

uppta samtliga smedjor, sliphus, boningshus, bodar och övriga byggnader. Helt klart är att kartan är äldre än Viktor Dahlgrens från 1842, och det rör sig alltså om den hittills äldsta kända detaljerade Wira-kartan. Men hur gammal är den?

Några detaljer är först värda att notera: Texten i nedre högra hörnet, den gåtfulla skalan i nedre vänstra hörnet samt bokstäverna A–F längs ån har alldeles tydligt tillfogats senare än själva kartan. Vidare finns det tydliga spår av raderingar och ändringar kring Nedre fallet. De viktigaste husecknen där har till och med ritats in i två olika lägen, en tveksamhet som man inte ser spår av på resten av kartan, som tvärtom gör ett mycket ordentligt och pålitligt intryck.

En annan intressant sak upptäcker vi om vi på kartan letar reda på tingshuset, inspektorsbostaden och museet. (Jämför skissen över Wira i dag!) Museets yttermått stämmer enligt skalan exakt med de mått huset har i dag. Såväl tingshuset som inspektorsbyggnaden har dock helt andra proportioner. Bredden på tingshuset stämmer, men det är drygt 10 m för långt på kartan. Inspektorsbostaden är på kartan 1 m smalare men dubbelt så lång som i dag. Nu vet vi att den nuvarande inspektorsbyggnaden uppfördes 1792–1793, och kartan skulle således visa den byggnad som låg på samma plats före 1792.⁶ Vi vet också att tingshuset utsattes för en genomgripande ombyggnad åren 1798–1799 i och med att huset upphöjdes till rang av tingsbyggnad.⁷ Ingenting hindrar att

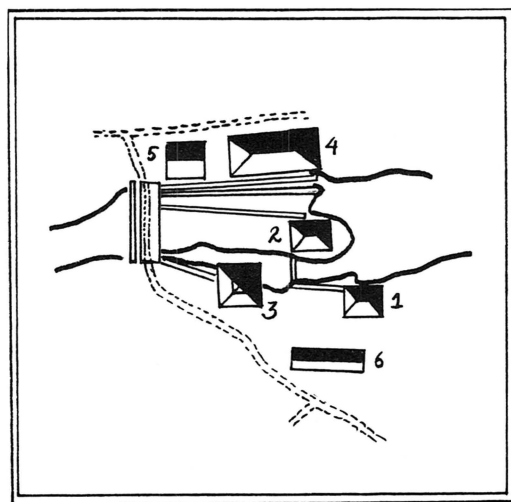

Bild 4. Förstoring av området kring Övre fallet i Wira enligt karta nr 2.

huset då avkortades till sin nuvarande längd. För denna teori talar bl. a. också det faktum att det åttkantiga tornet inte sitter mitt på taket.

Om nu kartan således skulle vara äldre än 1792, hur stämmer detta med byggnaderna vid nedre fallet? Där ligger på Stora smedjans plats en byggning som i alla avseenden passar in på den nuvarande, som inte stod färdig förrän 1799. Men där har faktiskt också tidigare stått en smedja. I bruksräkenskaperna från år 1795 omtalas att den s. k. Nedre Smedjan brunnit och att all inredning förstörts.⁸ Kartan torde alltså visa föregångaren till den nuvarande Stora smedjan.

Om vi sålunda fastslår att kartan tillkommit före 1792, när fanns det då någon anledning att göra en noggrann dokumentation av Wira? Ja, 1783 köpte, som tidigare nämnts, kommerserådet Hebbe Wira efter att året innan ha köpt Östanå. Kanske kartan tillkom i samband med den affären? Där finns en detalj som pekar i den riktningen, och nu får vi anledning att jämföra karta 2 med karta 1. Längst till höger på karta 2 återfinns vi en gammal bekant, nämligen den nya gränslinjen mellan Kulla och Mälby enligt vår förut omtalade förlikning. Till och med »the huggne stenar» A och B finns markerade på denna senare karta. A ligger utanför den övre ramen, vilket tyvärr inte framgår av reproduktionen. Gränsens sträckning nedåt samt gränssten C har troligen raderats bort i och med tillkomsten av karttexten. Samma öde drabbade troligen också en del hustecken. Kartritaren har inte heller haft något intresse för det som har funnits till höger om gränslinjen, dvs. på Östanås (Kullas) mark. Självfallet har ju inte bebyggelsen slutat så tvärt vid denna gräns som kartan annars kan ge intryck av, åtminstone inte norr om ån.

Orsaken till att gränslinjen finns med och att inget markerats på Östanås sida om gränsen kan då antingen vara att kartan är äldre än 1783, då Mälby och Östanå slogs samman, eller troligare att Hebbe då han köpte Mälby ville ha en klar bild av Wira, som han väl räknade skulle kunna ge goda inkomster. Det som låg till höger om förlikningsgränsen var ju redan hans.

Vi har ytterligare en möjlighet att kontrollera om bebyggelsen någorlunda stämmer med det troliga årtal vi kommit fram till, 1783. Vi kan också här utnyttja det inventarium som gjordes upp över Wira samma år i samband med Hebbes köp. Vid Övre fallet upptar inventariet följande verkstäder: m. m.: 1. Gamla sliphuset, 2. Nya sliphuset,

Bild 5. Övre fallets i Wira norra sida i dag. Foto förf.

3. Tullkvarnen, 4. Övre Storsmedjan, 5. Övre lilla smedjan, 6. Järnboden. Dessa byggnader är samtliga lätta att identifiera på vår karta. Dels kan man noga studera hur och var vattenrännorna markerats, dels kan vi också utnyttja annat källmaterial, där byggnaderna omnämns och beskrivs.^{2 9} Resultatet blir då enligt bifogade skiss, där samma siffermarkering använts som här ovanför, bild 4. Observera att 1783 års inventarium och kartan här stämmer fullständigt överens.

Till slut återstår så frågan om de detaljer som kartan kompletterats med i efterhand och när det kan ha skett. Texten och bokstavsmarkeringen längs ån ger vid handen att man ganska noga sökt utröna vattenkraftens kapacitet i Wiraån, troligen i samband med någon större nyanläggning. Det man närmast kommer att tänka på är väl byggandet av den nuvarande Stora smedjan åren 1797–1798. Texten och övriga senare kompletteringar skulle då ha tillkommit mellan 1795, då gamla smedjan brann, och 1797 då man påbörjade den nya. Denna teori styrks också av de förut omnämnda raderingarna och dubbelritningarna vid Nedre fallet.

Båda kartorna förvaras nu i Östanaårkivet. Kopior finns i Wira Museum.

Noter

1. Inventariet från 1783 finns i Östanåarkivet.
2. John Dahlgren, Minnen och anteckningar från Wira Bruk i Uppland; i *Notiser från arbetarnas kulturhistoriska sällskap*, nr 1, 1931.
3. E. Alfred Jansson, Wira Bruk – vår äldsta och förnämligaste vapensmedja; i *Blad för Bergshandteringens vänner*, hälfte 1, 1943.
4. Viktor Dahlgrens karta finns i Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm. Den är reproducerad i Alf Nordström, *Wira klingebbruk och liesmedja*, Stockholm 1969, s. 10.
5. Ett foto av denna kvarn finns bevarat. Originalen i författarens arkiv, reproducerat i Nordström a. a., s. 22.
6. »Värdering av Wira Kling Smeds Bruk den 21.3.1799». Brandförsäkringsverkets arkiv, akt 3362.
7. »Dagjournal öfwer Reparation å Gamla Byggningen vid Wira Bruk». Östanåarkivet.
8. Bruksräkenskaperna förvaras i Östanåarkivet.
9. Arrendekontrakt för C. J. Edberg, rörande Wira Mjölkvärn, 1864. Författarens arkiv.